

XALÍQ DIDAKTIKALÍQ QOSÍQLARÍ TIYKARÍNDÁ JASLARǴA TÁLIM-TÁRBIYA BERIW

Qalbaev Aleuatdin – oqıtıwshı

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanch so‘zlar: xalq didaktikasi, yoshlar tarbiyasi, milliy qadriyatlar, o‘git-nasihát, komil inson, xalq pedagogikasi.

Ключевые слова: народная дидактика, воспитание молодежи, национальные ценности, наставление, поучение, совершенный человек, народная.

Key words: folk didactics, youth education, national values, exhortation, moral teaching, perfect human, folk pedagogy.

Qaraqalpaq xalqınıń milliy namalarına, milliy usılına salıp atqarılatuǵın kóplegen tárbiyalıq ahmiyetke iye aqıl-nasiyat qosıqlar, terme-tolǵawlar, dástanlarımız bar. Bul qosıqlar terme-tolǵawlardıń ayırım qatarları, xalqımızdıń naqıllar ornında paydalanıp aytılp kiyatır. Xalıqtıń jaqsı turmısqa alıp shıǵatuǵın erlikke iskerlik penen mártlikke, doslıqqa shaqırıwshıda aqıl-nasiyat qosıqlar. Tálim tárbiyalıq ahmiyetke názer salsaq, qosıqlardıń ótmishten usı dáwirge namaları menen xalıq awzında saqlanıp keliwinde. "Xalıqtı tárezi"-dep biykarǵa ayılmasa kerek. Tek ǵana paydalı, el iyilgine durıs juwap beretuǵın, insan sanasına irkinishsiz qásiyetliligi menen jetip baratuǵın páziyetli nárselerdi xalıq qabil alıp hám udayı saqlaydı. Aqıl-nasiyat qosıqlar jaslarımız tarbiyasına tereń tásir etedi. Bul násiyat sózlerdiń tiykarǵı orayı xalıq bolıp esaplanadı. Bulay dewimniń sebebi naqılda-aqılda xalıq múlki desem aljaspaǵan bolarman. Xalıqtıń otmishinen kelip shıqqan halda naqıl-aqıl sózler, násiyatlar payda boladı. Shayırlarımız xalıq danıshpanlıǵına súyengen halda qosıqlar dóretdi-dep oylayman. Násiyat qosıqlar jazıp, turmıstı súwretlegen, elin maqtanış etken, xalqımızdıń maqtanıştı Berdaq, Ajiniyaz, Kunxoja, Ótesh h.t.b. kóplegen Shayırları bar. Bul Shayırlarımızdıń násiyat qosıqları qaraqalpaq xalıq namaları menen suwǵarılıp, xalqımız arasında baqsılar, jırawlar tarepinen aytılp kiyatır. Milliy muzıkamızdıń qúdretililigi sonda, Shayır qosıqlarında nama menen xalıqtıń júregine tez jetkeriwinde. Eger namasız ayılса yamasa oqılса, onda da tıńlanıp xalıq ráhátlenedi, al nama sol shıǵarılǵan qosıqqa egizdiń sińarınday bolıp

jantassa. Bul usılda Shayırlar qosıqları uzaq saqlanıp ham tez taraladı. Tıńlawshılar ráhátlenip sozine hám namasına itibar berip tıńlaydı hám qanday da násiyat qosıqlardan úlgi aladı. Máselen Berdaq Baqsınıń "Xalıq ushıń" qosıǵında.

Jigit bolsań, arıslanday tuwılǵan,

Xızmet etkil udayına xalıq ushın,

Jigit bolsań arıslanday tuwılǵan

Hesh qashanda jumıs etpes ózi ushın.

Sondaylar xızmet eter xalıq ushın-dep keltiredi. Bul jerde Berdaq shayır adamnıń maqseti haqqında sóz etedi, adam bilimli bolıp xalıqqa xızmet etiw kerekligin násiyatlaydı. Bul qosıqtı házirgi dáwirimizdiń qaraqalpaq xalıq naması "xoja baǵman" namasına salınıp baqsılarımız aytıp kiyatır. Tiykarında Berdaq Shayır bolıp ǵana qoymastan baqsı da bolǵanlıǵın tariyx ayqın aytıp bere aladı. Shayır qosıqların xalıq namalarına salıp ózi atqarǵanlıǵı hesh kimse biykarlay almaydı. Berdaq Baqsınıń násiyat qosıqlarınan "Jaqsıraq", "Balam", "Búlbil", "Maǵan ber" ham batırılıqqa tárbiyalawshı "Amangeldi", "Ernazar biy", "Aqmaq patsha" iri kólemlı shıǵarmaları jaslarǵa sabaq bola aladı. Máselen: Jaqsıraq qosıǵında.

Jumıs isle tuwılǵan soń el ushın,

Janıńdı ayama elde er ushın,

Kindikten qan tamǵan tuwǵan jer ushın,

Ólip ketkenshe xızmet jaqsıraq- dep keltiredi. Bul qosıǵında belgili bir kásipti iyelep Ana Watan xalıq ushın xızmet etiw kerekligin násiyatlap, aqıl beredi. Xalıq arasında qaraqalpaqtıń "Dardinneń" naması menen aytılp kiyatırǵan. Bul namada tıńlawshını erksiz ózine tartadı, oylandıradı, aqıllandıradı. Aqıl-násiyat qosıqlar danalıqlardan jaslardıń oy-órisin hadal pák

insanlyqlarğa sanalı etip tárbiyalawğa tiykar bola aladı, Ajiniyaz Shayırımızdın "Bolmasa" qosıǵına názer taslasaǵ.

"Yaranlar bir sózdi aytayın sizge
Jigit giza bilmes yoshi bolmasa
Aqıl bolsan pahim ayle bul sózge
Nege gezsın kewil xoshi bolmasa"

Shayır bul násiyat qosıǵında ómirge qádem qoyıp, "turmıs"-dep atalmısh dárbentke túser hár bir insaǵa tiyisli, desem aljaspaǵan bolamız. Sonıda aytıp ótiwimiz kerek, bul qosıq qatarları túrkmen Shayırı Maqtumqulıǵa da tiyisli. Azǵana ózgesheligi bar. Bizin ádebiyat tariyxlarımız Ajiniyaz Shayırdı óz zamanınıń dilmashı dep te túsindirgen. Bul túsinińten basqa da sır bolıwı múmkin.

Maqtumqulınıń qosıǵın qaraqalpaqshaǵa awdarǵanda da sońında Ajiniyaz óziniń atın keltirmegen bolar edi. Bul eki qosıq eki Shayır toplamlarında da bar. Ajiniyazdın elin tariyplegen "Ellerim bardı" qosıǵında xalqımızdın tábiyatın, baylıǵın, dástúrlerin maqtanış etken. Bul qosıqtın tárbiyalıǵı sonda hár kim ózi jasap turǵan ana watanın, milliy dástúrin biliwi kerekligin maqtanış etip báhá ulıǵlaw kerekligin aytıp turganday seziledi. Bul qosıq "Gór qız" namasına salınıp aytilip kiyatırǵan. Nama esitilwden hámmeni ózine birden tarta aladı hám tınlawǵa insandı erksiz boysındıradı. Joqarıda sóz etip ótken túrkmen Shayırı Maqtumqulı qosıqları baqsılarımız repertuarınan júdi keń orın alǵan. Maqtumqulı Shayır qosıqların namaǵa salıp, ózbeklerde, qaraqalpaqlarda aytıp kiyatır. Shayır qosıqları derlik aqıl-násiyat. Qaysı xalıq óz tiline awdarıp alsada milliy namalarına salıp atqarıp atqarganlıǵı hámmege belgili. Maselen "Sáwdigim" namasına salınıp baqsılar tárepinen atqarılıp kiyatırǵan "Ayler" qosıǵında...

Aqıl bolsań yaqshı bilan hamdam bol
Aqmaq ózin nadan menen yar ayler
Shın ashıqlar nazlı yardın jamalın
Keshe kúndiz bir kórsem-dep zar ayler-dep keltiredi. Qosıqtın mazmunı, turmısı menen násiyat ekenligi, ol sózlerdi janı bar túri nársedey muzikanın jariyalawı, álbette hár bir tınlawshını ózine qaratadı. Jáne "Begler" namasına salınıp atqarılıp kiyatırǵan "Ton bolsa" degen qosıǵında.

Tan jappaǵa kóylek izler jalanış

Kóylek tapsa aytar endi ton bolsa.
Haqtan bes pul tilep júrgen qarnı ash.
Besin tapsa aytar endi on bolsa.

Bul násiyatında insanlardın qanaatshıl bolıwına, manlay terletip hadal miynet islep, ráhátin kóriwge shaqıradı. Maqtumqulı násiyat qosıqlarınan "Miymandur", "Seni", "Ne bilsin", "Bolmas", "Ishinde" h.t.b. qosıqların misal etip keltiriwge boladı. Bul qosıqlar qaraqalpaq tiline awdarılıp xalıq namalarına salınıp baqsılar tárepinen aytilip kiyatır. Maqtumqulınıń násiyat-aqıl qosıqların tınlamaytuǵın adamnıń ózi joq bolsa kerek menińshe. Kópshilikke belgili Kúnxoja Baqsınıń qosıqlarında insan tárbiyasına tásirli "El menen" qosıǵında.

Aspaǵa usharsań bolsa qanatın.
Shad bolarsań shadlı bolsa elatın
Xalqın menen bolsa maqset muradın
Udayına birge bolsań el menen.

Bul namanı "Jeti ásirim" namasına salıp baqsılar aytıp kiyatır. Qosıqtın mazmunında el menen báhá birlikte bolıwǵa, watandı asırap onı mángi súyiwge, el menen oylasıqlı bolıwǵa násiyatlaydı. Bunnan basqa "Bes perde" namasına salınıp atqarılıp kiyatırǵan "Nege kerek" qosıǵında.

Sayraǵan búlbil bolmasa.
Ishi hawazǵa tolmasa.

Waqtında jaynap turmasa-dep jazadı.

Bul qosıqta xalıq qosıǵı, xalıq namasına aylanıp ketkendey. Elimizde kópshilik derlik bileği. Bul násiyat qosıqlardı kópshiliktiń arasınan jetilisip sol zaman menen de, xalıq penen de birge jasaǵan ullı insanlarımızdın, keleshek áwladqa aytıp ketken násiyatları dep bilemiz. Bunday baqsıshılıq jollarındaǵı násiyat qosıqlar, jıraw tolgawlarında, termelerde de aytiladı. Násiyat qosıqlardıń hár bir pikiri, túsiniǵi menen aqıllı, hár qaysısı óz aldına teńi tayı joq bir dúnya dese aljaspaǵan bolarman. Máselen tolgaw: Bul uzaq ásirlerden beri kiyatırǵan xalıqtın milliy miyrası. Tolgaw dep bir qatar juplasqan uyqasqa aforizmlerden yamasa naqıl maqallardan quralǵan qısqa jırlardı aytadı. Tolgawlardın mazmunına túrlerine qaraganda eki turli boladı. Birinshisi naqıl-maqallardıń tiykarında ósip shıqqan úgit-násiyat bildiretuǵın qısqa jırlar. Bunnan shıǵısı naqıl-maqallar menen baylanıslı hám solardıń jıyınıǵınan bolǵanlıqtan terme deydi.

Paydalanılğan ádebiyatlar

1. Т.Адамбаева. «Қарақалпақ музыкасының тарийхынан» 1985ж. Адамбаева Т. Автор дала жазыўынан 1960, ЎзССР ИАККФ китапхана фондында инв. 34329.
2. Қ.Айымбетов. «Халық даналығы». «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис-1988.
3. Berdaq. Tañlamalı shıǵarmaları. Qaraqalpaqstan.1977-jil 40-bet.
4. Д.Алланазаров. «Қарақалпақ миллий аламойнақ дуўтар сазендешилиги сабақлығы». Болалар мусиқа мактаблари учун 1-2-3-4-5-синфлар. Тошкент. «Ғафур Ғулом атындағы баспа-полиграфиялық дөретиўшилиқ уйи» 2013 й.
5. D.Allanazarov., A.Doxodbaeva. Genjebay Tilewmuratovtń qaraqalpaq milliy muzikasına qosqan úlesi NMPI pitkeriw qánigelik jumısı-2019 jil.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada xalq didaktik qo‘shiqларining yosh avlod tarbiyasidagi o‘rni va ahamiyati yoritilgan. Xalq og‘zaki ijodining ushbu janri yoshlarni vatanparvarlik, insonparvarlik va yuksak odob-axloq ruhida tarbiyalashda muhim pedagogik vosita bo‘lib xizmat qilishi tahlil qilingan. Tadqiqotda xalq donishmandligi namunasi bo‘lgan o‘g‘it va nasihatларning barkamol shaxsni shakllantirishdagi hayotiy tajribasi umumlashtirilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается роль и значение народных дидактических песен в воспитании молодого поколения. Анализируется данный жанр фольклора как важное педагогическое средство формирования у молодежи патриотизма, гуманизма и высоких морально-этических качеств. В исследовании обобщается жизненный опыт народной мудрости, заключенной в наставлениях и поучениях, необходимых для формирования гармонично развитой личности.

SUMMARY. This article examines the role and significance of folk didactic songs in the education and upbringing of the younger generation. This genre of folklore is analyzed as an essential pedagogical tool for fostering patriotism, humanism, and high moral and ethical qualities in youth. The study summarizes the practical experience of folk wisdom contained in exhortations and moral teachings necessary for the formation of a harmoniously developed personality.

QORAQALPAQ DOSTONCHILIK SAN’ATI: TARIXIY ILDIZLAR, IJRO XUSUSIYATLARI VA O‘QITISH METODIKASI

L.Maxamadinova – dotsent

G.Oteshova – asisstent o‘qituvchi

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: qoraqalpaq folklori, dostonchilik san’ati, jirov, baqsi, so‘z va kuy sintezi, dutar ijrochiligi, ala moynaq, zarb turlari, musiqa pedagogikasi, ustoz-shogird an’anasi.

Ключевые слова: каракалпакский фольклор, искусство сказительства, жырау, баксы, синтез слова и мелодии, исполнительство на дутаре, ала мойнак, виды ударов, музыкальная педагогика, традиция наставник-ученик.

Key words: karakalpak folklore, epic art (dastan), jirov, bakhshi, synthesis of word and melody, dutar performance, ala moynaq, rhythmic strokes (zarb), music pedagogy, master-apprentice tradition.

Insoniyatning nomoddiy madaniy merosi orasida xalq dostonchiligi alohida o‘rin tutadi. Bu san’at turi nafaqat o‘tmish voqealarini badiiy aks ettiruvchi tarixiy manba, balki xalqning dunyoqarashi, falsafasi va estetik didini shakllantiruvchi qudratli vositadir. Markaziy Osiyo, xususan, qoraqalpaq xalq

og‘zaki ijodida dostonchilik an’analari asrlar davomida sayqallanib, o‘ziga xos ijro maktablarini yaratgan. Bugungi globallashuv jarayonida, axborot texnologiyalari rivojlangan bir davrda, ushbu qadimiy san’atning "tirik" ijrosini saqlab qolish va uni yangi avlodga yetkazish masalasi dolzarb